

Q U E E S T E 22

2015 / 2

TIJDSCHRIFT
OVER JOURNAL OF
MIDDELEEUWSE MEDIEVAL
LETTERKUNDE LITERATURE
IN DE IN THE LOW
NEDERLANDEN COUNTRIES

Fragmenten van twee eenkolomshandschriften van de *Dietsche Catoen*, overgeleverd in Mechelse stadsrekeningen

REMCO SLEIDERINK m.m.v. JOS HOUTSMA*

Voor Fons van Buuren

Inleiding

De *Dicta* (ook wel: *Disticha*) *Catonis* is een schooltekst uit de Latijnse middeleeuwen: een verzameling van levenswijsheden in de vorm van disticha, toegeschreven aan Marcus Porcius Cato (234-149 voor Chr.), in werkelijkheid waarschijnlijk stammend uit de derde eeuw na Christus. De *Dicta* waren een invloedrijk boek.¹ In de Middel nederlandse literatuur treft men op tal van plaatsen verwijzingen aan, parafrazen en vertalingen. Er zijn ook bronnen die een vertaling van de *Dicta* als afzonderlijke tekst presenteren. A.M.J. van Buuren heeft in 1998 een editie verzorgd van een van deze bronnen, *Den duytschen Cathoen*, een druk van rond 1500, verschenen bij de Antwerpse drukker Henrick Eckert van Homburch.² De *Duytsche Catoen*, door Van Buuren aangeduid met het sigle *D*, maakt deel uit van een complex van bronnen uit de periode van circa 1290 (*A*: Enaamse codex) tot het begin van de zeventiende eeuw, die allemaal tekstgetuigen van dezelfde vertaling lijken te presenteren. Het gaat om acht handschriften of fragmenten daarvan (*A*, *C*, *M*, *L*, *b*, *B*, *P*, *H*) en negen gedrukte bronnen (*D*, *G*, *d1-d6* en het fragment *R*). Een complete vertaling is daar niet bij. Wat we in de bronnen aantreffen, is een wisselende selectie van *Dicta*, met diverse tekstuele varianten, en in wisselende volgorde. De lengte van de niet-fragmentarische tekstgetuigen varieert van 203 verzen (*G*, *d1-d6*) tot 459 verzen (*A*). In een aantal bronnen is enkel de *Dietsche Catoen* overgeleverd (*M*, *L*, *b*, *D* en *R*), maar de tekst is ook opgenomen in omvangrijke verzamelhandschriften (*A*, *C*, *B* en *H*) en als toevoegsel in een druk van het *Baghijnken van Parijs* (*G*, *d1-d6*). Veel strofen van de *Catoen* zijn bovendien opgenomen als interpolatie in een handschrift van de *Excellente Chronycke van Vlaendren* (*P*).

Aan het ‘*Catoen*-complex’ kunnen nu twee handschriftelijke bronnen worden toegevoegd: een fragment dat is aangetroffen in een Mechels ‘kasboek’ van 1409-1410 (*Me*) en een fragment dat is aangetroffen in een Mechelse rekening van 1438-1439 (*Br*). In beide gevallen gaat het om een restant van een eenkolomsboekje, een van perkament en een van papier. Deze nieuwe tekstgetuigen worden hier uitgegeven om vergelijking met de andere bronnen – zoals opgenomen in de editie van Van Buuren – mogelijk te maken.³ Telkens wordt eerst een beschrijving van het fragment gegeven, met een poging tot datering en dialectgeografische lokalisering, gevolgd door

* Met dank aan Evert van den Berg en Erik Kwakkel voor het delen van hun expertise (zie hieronder).

1 Van Buuren 1994; Van Buuren 1998.

2 Van Buuren 1998. Zie voor een inhoudelijke bespreking tevens Van Oostrom 2013, 118-122.

3 Zie voor de wijze van uitgeven (die hier wordt overgenomen) Van Buuren 1998, 121-122.

een diplomatische editie en een situering in de overlevering. Aan het einde van deze bijdrage wordt beargumenteerd dat de nieuwe vondsten doen vermoeden dat de verspreiding van de *Dietsche Catoen* in hoge mate gebeurde via kleine enkelkatern-hand-schriften.

Fragment *Br*

Fragment *Br* is een papieren dubbelblad van een eenkolomsboekje (17 of 18 regels per bladzijde). Het werd op 6 mei 2008 door Remco Sleiderink ontdekt in de omslag (achterzijde) van een Mechelse rekening van 1438–1439 (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer 41.234).⁴ Het dubbelblad is niet besnoeid. De breedte is circa 22 cm (11 cm per blad) en de hoogte is 13 à 14 cm (moeilijk nauwkeurig vast te stellen omdat het fragment aan de onderzijde nog vastzit in de rug van de rekening). De binnenmarge bedraagt circa 1 cm (op f. 1r); de buitenmarge (op f. 1v) circa 2 cm. De bovenmarge is circa 1,2 cm op f. 1v, maar circa 1,8 cm op f. 1r: de eerste regel is daar blanco gelaten. De ondermarge is niet zichtbaar doordat het fragment aan de onderzijde nog is bevestigd in de omslag. Het is vooralsnog niet uit te sluiten dat f. 1v 18 verzen telde (tegenover f. 1r dat 17 verzen telt, maar ook lager begint).

Folio 1 (recto en verso) biedt het begin van de *Dietsche Catoen*. Het blad zit vast aan een ander blad, waarvan op de verso-zijde enkel geheel links, in het midden, een ‘w’ te zien is. Welke plaats het andere folio in deze kleine codex zou krijgen, kan niet worden vastgesteld. Dat het blad grotendeels blanco is, kan een indicatie zijn dat het gaat om een boekje met slechts één katern, waarvan het laatste blad onbeschreven bleef. Aangezien de lombarden op f. 1r (r.1) en 1v (r. 6) niet ingevuld werden, is het ook mogelijk dat het tweede blad niet werd beschreven omdat het katern onvoltooid bleef. Wellicht heeft het boekje nooit echt gefunctioneerd en werd het onmiddellijk gerecycleerd als bindmateriaal. De man die voor recyclage verantwoordelijk was, is Peter Van Ghestele, een Mechelse boekbinder die tussen 1412 en 1446 regelmatig rekeningen inbond voor het Mechelse stadsbestuur.⁵

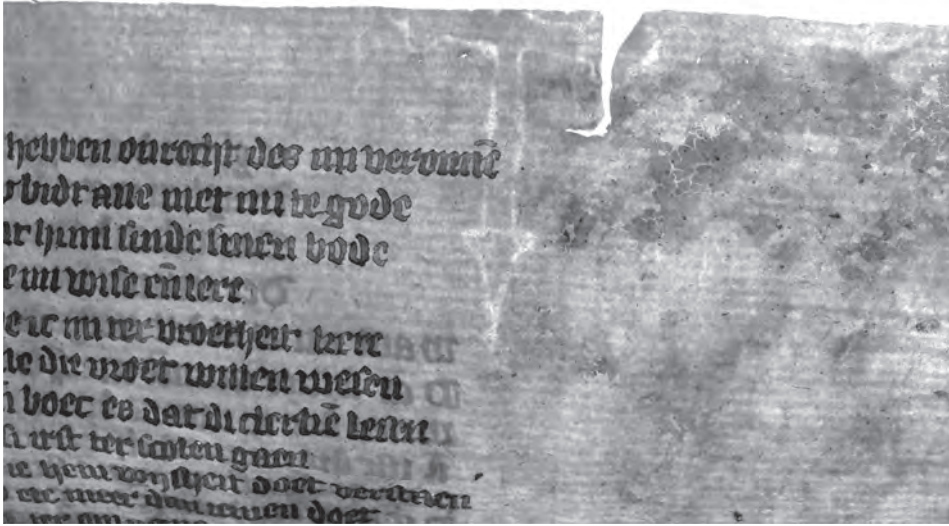
Het ‘dorre, ietwat vierkante schrift’ is volgens Erik Kwakkel te dateren in de eerste helft van de vijftiende eeuw.⁶ Een watermerk is gedeeltelijk zichtbaar (zie afbeelding 1) en te identificeren als Briquet 5633 (*croix latine*). Papier met dit watermerk is aangetroffen in Fleurus (1429), ’s-Hertogenbosch (1436) en Zeeland (1434).⁷ Op grond van dit watermerk, het onafgewerkte karakter van het fragment en de verwerking in de omslag van een rekening van 1438–1439 mogen we aannemen dat dit *Catoen*-fragment ergens tussen 1430 en 1440 is geschreven. Wellicht gebeurde dat niet ver

4 Sleiderink 2010, 46–47. De rekening wordt vermeld in de inventaris van de Mechelse stadsrekeningen: Joosen 1988, 52–53. Daar wordt overigens al gesignaleerd dat er fragmenten in de omslag verwerkt zijn, maar niet dat daar ook Middel nederlandse literatuur tussen zit: ‘Mede ingebonden vooraan en achteraan papieren fragmenten van Latijnse tekst met religieuze inhoud en fragmenten met namen per wijk [van Mechelen], o.a. Melaan, Katelijnestraat, Bruul, Korenmarkt, Veemarkt, buiten poorten’ (Joosen 1988, 53).

5 Verheyden 1905, 270; Sleiderink 2010, 45.

6 Persoonlijke communicatie, 23 maart 2009.

7 Briquet 1907, dl. II, 333 (ook online raadpleegbaar: www.ksbm.oew.ac.at/_scripts/php/BR.php?refnr=5633).

Afb. 1 *Br*, bovenzijde f. iv met gedeelte van het watermerk.

van Mechelen, maar het fragment bevat volgens de taalkundige Evert van den Berg te weinig dialectgeografische elementen om die stelling te bevestigen of te ontcrachten. Het voorkomen van *die ghene* (*Br* proloog v. 12, in plaats van *die ghone*) wijst erop dat de kopiist geen Noord- of Westvlaams dialect hanteert. Het gebruik van *selker* (*Br* proloog v. 6) wijst op het Oostvlaams en Brabants, terwijl *sult* (*Br* proloog v. 32) een westelijke vorm is waarvoor in het Oostvlaams en Brabants eerder *selte* gebruikelijk is.⁸

11	[.]ie ghene die in haren sinne ⁹	[<i>Br</i> proloog, v. 1-34]
	Draghen weerlike minne	
	Si maken daer rijm <i>ende</i> liet	
	der minnen soe en draghic <i>niet</i>	
5	want mi es al dat vergaen	
	Dat selker minnen mach bestaen	
	Wil en doen ic minne droech	
	Alsic die minne sach ic loech	
	Nv haticse alle in minen sinne	
10	Die treffelijc draghen hare minne	
	<i>Ende</i> hebbe ghekeert minen moet	
	Aen die ghene die sijn vroet	
	Eer ic dit dede seide i mijn vrient ¹⁰	
	Gheselle die ter wijsheit dient	
15	Weet dat hijs betere loen ontfaet	
	Dan die ter minnen dienste staet	

⁸ Evert van den Berg, persoonlijke communicatie, 4 februari 2015.

⁹ De initiaal zou een 'D' moeten zijn. Deze is echter niet ingevuld en er is geen representant zichtbaar. Er is plaats voor een lombarde van vier regels hoog.

¹⁰ De 'i' is als cijfer gemarkeerd middels een schuin streepje erdoorheen.

- Hier om hebbic des begonnen
 iv Si hebben onrecht des mi veronnen
 Nv bidt alle met mi te gode
 Dat hi mi sinde sinen bode
 Die mi wise *ende* lere
 5 hoe ic mi ter vroetheit kere
 [.]lle die vroet willen wesen¹¹
Ende boec es dat di clerken lesen¹²
 A si irst ter scolen gaen¹³
 Die hem wijsheit doet verstaen
 10 Wele meer dan iemen doet
 Hier om peinsic in *minen* moet
 Dat icker v bi wille leren
 hoe ghi v herte sult bekeren
 Ter vroetheit nv merket dan
 15 Wine maecte het woent i man¹⁴
 Toet rome wilen eer
 [Die] der wijsheit wiste meer¹⁵

Dit fragment *Br* biedt 34 verzen van de proloog die in het *Catoen*-complex doorgaans aan de *Dicta* voorafgaat. Het betreft tekst die in de Latijnse versies ontbreekt. Deze proloog is niet in alle bekende versies van het *Catoen*-complex vertegenwoordigd: hij ontbreekt in de versies die Van Buuren heeft aangeduid met de siglen *C* en *P*. Door een materiële lacune kan in *L* en *b* niet worden vastgesteld of er een proloog was opgenomen. In het fragment *R* zijn alleen de laatste dertien regels van de proloog bewaard. Volledige versies van de proloog kennen we in *A*, *M*, *B*, *H*, in de druk *D* die het hoofdmenu vormt van Van Buurens uitgave, en in de latere drukken *G* en *d1-6*. Afgezien van *A* telt de volledige proloog telkens 46 verzen.¹⁶ Onder de beschikbare versies van de proloog neemt de oudste, die van *A* (Enaamse codex), een bijzondere plaats in. De proloog telt hier 16 verzen extra (6 + 4 + 2 + 4) en twee verzen zijn ten opzichte van de andere tekstgetuigen van plaats verandert (v. 11-12 zijn naar voren geschoven). Het is duidelijk dat fragment *Br* hier niet *A* volgt, maar wel de andere tekstgetuigen.

In verreweg de meeste lezingen stemt *Br* overeen met de verdere overlevering. Afwijkingen zijn *Br* proloog v. 5: *Dat selker minnen mach bestaen*, waar vanaf *A* alle uitgaven een versie hebben van ‘dat er minne mag bestaan’; *Br* proloog v. 10: *Die treffelijc draghen hare minne*, waar elders de lezing is ‘die minne dragen en die beminnen’; *Br* proloog v. 15: *Weet dat hijs betere loen ontfaet*, waar in de andere lezingen het woordje ‘weet’ ontbreekt; en *Br* proloog v. 32: [...] *het woent i man*, waar ‘woont’ wel een verschrijving zal zijn voor het elders gebruikte ‘woonde’. *Br* proloog v. 22: *hoe ic mi ter vroetheit kere* wijkt af van de lezing ‘wijsheid’ in de meeste andere bronnen – de druk-

11 De ontbrekende lombarde, 2 regels hoog, zou een ‘A’ moeten zijn. Deze is echter niet ingevuld en er is ook geen representant zichtbaar.

12 ‘Ende’: bedoeld is waarschijnlijk ‘Enen’.

13 De ‘A’ is kennelijk een verschrijving voor ‘Als’.

14 De ‘i’ is als cijfer gemarkeerd middels een schuin streepje erdoorheen.

15 [Die]: niet met zekerheid gelezen.

16 Vgl. bijlage.

ken *G* en *d1-d6* hebben op deze plek wel weer 'vroedheid'. *Br* proloog v. 34: *Die der wijsheit wiste meer*, gebruikt het woordje 'wijsheid', net als de meeste andere bronnen; *A*, *M* en de drukken *G* en *d1-d6* hebben de lezing 'wijsdom'.

Er zijn twee plaatsen waar *Br* overeenstemt met *A*, maar waar een deel van de latere lezingen afwijkt. *Br* proloog v. 5: *want mi es dat al vergaen*, komt overeen met *A*: *Want het es mi al vergaen*, maar wijkt af van *M*, *B*, *H*: 'daarvan is het'; zowel *D* als *G* en *d1-d6* stemmen met *Br* en *A* overeen. *Br* proloog v. 7: *Wilen doen ic minne droech* komt overeen met *A*: *Wilen doe ic minne droech*; *G* en *d1-d6* hebben soortgelijke lezingen, terwijl *M*, *B*, *H* en ook *D* lezingen hebben als *Die wile* of *ter wilen*.

De situatie is, kortom, gecompliceerd. Een stemma is op grond van deze observaties niet te construeren. Duidelijk is dat *A* in de overlevering een aparte plaats inneemt. Alle andere vertegenwoordigers van het *Catoen*-complex bieden in wezen dezelfde tekst. De meeste varianten van het *Br*-fragment kunnen worden opgevat als incidenteel. De verzen 5, 7, 22 en 34 van *Br* hebben lezingen die men maar in een deel van de parallelbronnen aantreft. Ze illustreren de fluiditeit van de overlevering.

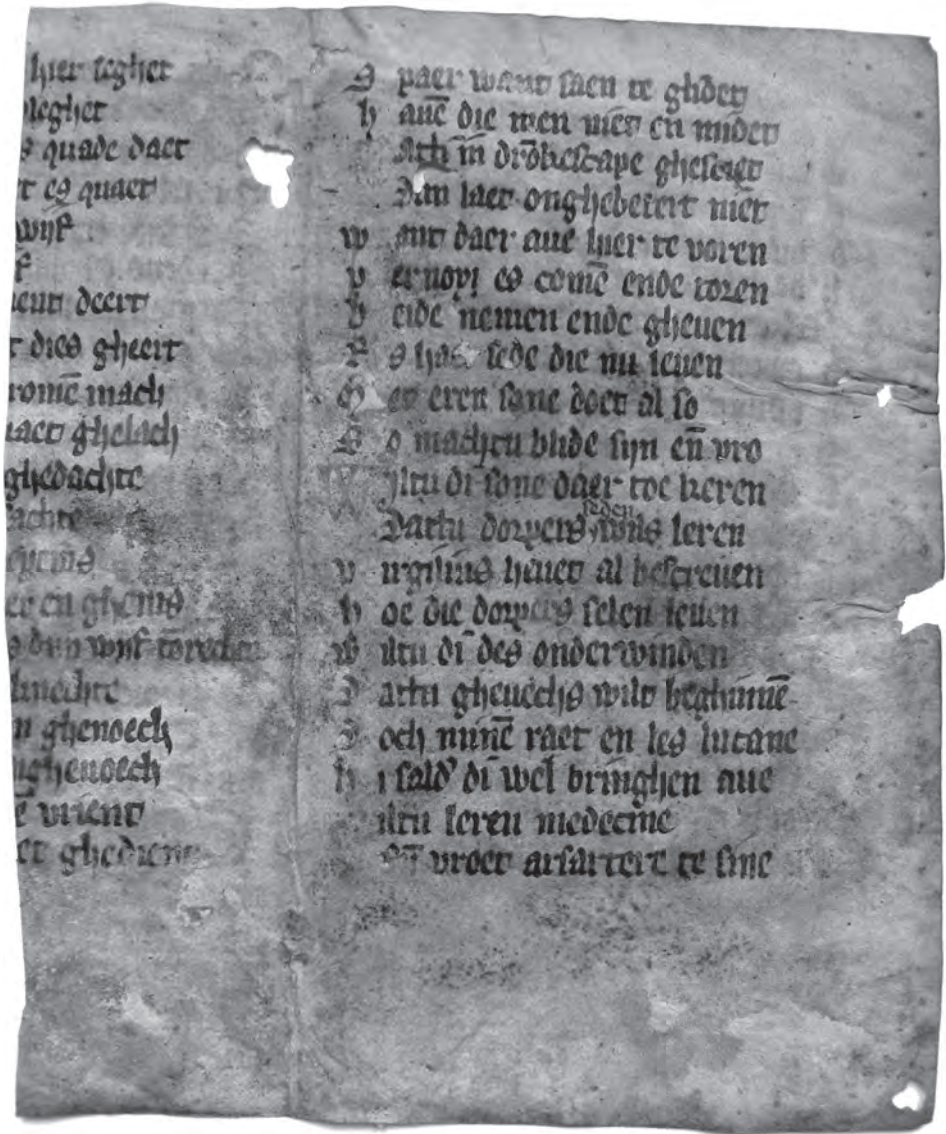
Fragment *Me*

Fragment *Me* is een perkamenten dubbelblad van een eenkolomshandschrift (20 regels per bladzijde, zie afbeelding 2). Het werd op 18 december 2007 door Herman Mulder en Remco Sleiderink ontdekt in de omslag van een Mechels 'kasboek' van 1409-1410 (Mechelen, Stadsarchief, AA Comptes Communaux, I, 3), samen met resten van een veertiende-eeuwse boekrol.¹⁷ In het najaar van 2008 werd het fragment uit de omslag losgemaakt door Lieve Watteeuw en het kreeg daarbij als voorlopig nummer 3/3 (het derde fragment uit de derde rekening). Het heeft vooralsnog geen apart signatuur gekregen.

Het dubbelblad wordt door ons genummerd als 2/5. Vergelijking met andere tekstgetuigen (zie hieronder) maakt het immers aannemelijk dat er vooraf één blad mist (40 verzen) en dat er tussen f. 2 en f. 5 een dubbelblad 3/4 (80 verzen) verloren is gegaan en achteraan nog een blad (het tweede deel van dubbelblad 1/6). Het bewaarde dubbelblad 2/5 is besnoeid met ernstig tekstverlies op f. 2r en 2v. De breedte boven is 12,2 cm, onder 12 cm (de breedte van f. 5 is 8,5 cm) en de hoogte is 14,7 cm. In de buitenmarge zijn de gaatjes voor de horizontale linëring zichtbaar, in de onder- en bovenmarge deze voor de verticale lijnen. Daarbij is het opmerkelijk dat op f. 5v enkel bij het eerste vers de hoofdletter goed is geplaatst. De overige verzen beginnen iets verder naar rechts. Er is boven de toplijn geschreven.

De lombarden zijn in rood en de hoofdletterkolom is gerubriceerd. Opmerkelijk is dat ook dikwijls de eerste letter na de hoofdletterkolom met rood is aangestipt of doorstreept, en dat niet enkel na een lombarde. Dat is bijvoorbeeld het geval in v. 9-18 op f. 2r. Doordat de rode inkt hier en daar vervaagd is, kan niet worden vastgesteld of dit consequent bij elke tweede letter van elk vers is gebeurd.

¹⁷ Sleiderink 2010, 43-47. Vermelding in de inventaris van de Mechelse stadsrekeningen: Joosen 1988, 46.

Afb. 2 *Me*, f. 2v en 5r.

Het handschrift *Me* dateert hoogstwaarschijnlijk uit de tweede helft van de veertiende eeuw.¹⁸ De verwerking als bindmateriaal zal zijn gebeurd door de Mechelse boekbinder Jan Baninc. In de periode van 1400 tot 1412 was hij immers degene die de

¹⁸ Datering door Erik Kwakkel (persoonlijke communicatie, 23 maart 2009). Als argumenten wijst hij op het 'ronde' en 'ruime' type schrift, maar ook op 'de afwezigheid van evidente kenmerken uit de eerste helft van de veertiende eeuw'. Daarnaast verwijst hij naar Jan-Willem Klein die een rode lijn door de kapitaalkolom als een typerende karaktertrek noemt van de periode 1350-1400 (Klein 1995, 3).

rekeningen inbond voor het Mechelse stadsbestuur. Pas daarna werd die taak overgenomen door Peter Van Ghestele.¹⁹ Of *Me* zelf ook in Mechelen of omgeving is ontstaan, kan dialectgeografisch niet met zekerheid worden vastgesteld, al lijkt het wel waarschijnlijk. Evert van den Berg wijst op het gebruik van *ave* (*Me* II,21, v. 3) dat typisch Brabants is en *selen* (*Me* II,Pa, v. 4) dat Oostvlaams of Brabants is. Dat er geen ontronding is in *dunct* (*Me* II,24, v. 3) toont dat dit geen Westvlaamse kopiïst is en ook het gebruik van *af* (*Me* III,Pb, v. 2) in plaats van *of* geeft aan dat we het niet te westelijk moeten zoeken. Ook wijst Van den Berg op het rijm *ghedachte / sachte* (*Me* I,7, v. 1-2) dat eerder aan Oost-Vlaanderen of Brabant doet denken (westelijk vindt men vooral *gedochte / sochte*).²⁰

2r	Riep hijt ende s[...] Men seit sone dat[...] wijs ende vroet [...] Ic sal v leeren dat[...]	[<i>Me</i> proloog, v. 41-46]
5	Dit seiden ende be[...] ²¹ Si deus est anim[...] Nv merke sone[...] ²² ende wat es dat[...] Dats dattu di da[...]	[<i>Me</i> I,1]
10	Dattu gode salt e[...] Du salt des mor[...] Ende om dine bede[...] Men seit die te la[...] Dat hem die sla[...]	[<i>Me</i> I,2]
15	Wacht dan men [...] Dat vele talen [...] Men seit mengerh[a]n[...] ²³ En voeghet ni[...] Sone doch als[...] ²⁴	[<i>Me</i> I,3] [<i>Me</i> I,4]
20	Die heeft gh[...]	
2v	[...] hier seghet [...]pleghet [...]s quade daet [...]et es quaet	[<i>Me</i> I,5]
5	[...]wijf [...]f [...]ment deert [...]t dies gheert [...]romen mach	[<i>Me</i> I,6]
10	[...]uaet ghelach [...]ghedachte	[<i>Me</i> I,7]

¹⁹ Verheyden 1905, 269; Sleiderink 2010, 45.

²⁰ Evert Van den Berg, persoonlijke communicatie, 4 februari 2015.

²¹ Boven de tweede 'e' van 'seiden' is een schuin streepje zichtbaar dat eruit ziet als het puntje van een 'i'. Toch is het kennelijk bedoeld als een nasaalstreep en zo is het streepje hier dan ook geïnterpreteerd.

²² 'Nv': de 'N' is een rode lombarde, twee regels hoog.

²³ Na de 'h' is een nasaalstreep leesbaar.

²⁴ 'Sone': de 'S' is een rode lombarde, twee regels hoog.

	[...]sachte	
	[...]peins	
	[...]er en gheins	
15	[...]s dijn wijf <i>ton</i> rechte	[Me I,8]
	[...]knechte	
	[...]n ghenoech	
	[...]ngheuoech	
	[...]en vrient	[Me I,9, v. 1-2]
	[...]et ghedient	

[Hier ontbreekt één dubbelblad, f. 3/4 (80 verzen)]

5r	Spaer want saen te glidet	[Me II,17, v. 3-4]
	hauen die men niet en midet	
	D atti in <i>dronk</i> escape ghesbiet ²⁵	[Me II,21]
	Dan laet onghebetert niet	
5	Want daer aue hier te voren	
	vernoy es comen ende toren ²⁶	
	Beide nemen ende gheuen	[Me I,40]
	Es haer sede die nu leuen	
	Met eren sone doet al so	
10	So machtu blide sijn <i>ende</i> vro	
	W iltu di sone daer toe keren ²⁷	[Me II,Pa]
	Dattu dorpers seden wils leren ²⁸	
	virgilius heuet al bescreuen	
	hoe die dorpers selen leuen	
15	wiltu di des onderwinden	[Me II,Pc]
	Dattu gheuechs wilt beghinnen	
	Doch <i>minen</i> raet en les lucane	
	hi salder di wel bringhen ane ²⁹	
	W iltu leren medecine ³⁰	[Me II,Pb]
20	<i>Ende</i> vroet arartere te sine	
5v	Macer heuet bescreuen al ³¹	
	wat men daer toe pleghen sal	
	Wiltu leren watsi <i>minne</i>	[Me II,Pd]
	<i>Ende minne</i> doen in <i>dinen</i> sinne	
5	Ouidius leret di al so	
	hoe du <i>van</i> minne wers vro ³²	
	ME rke wel wat mach deren ³³	[Me II,24]

25 'Datti': de 'D' is een rode lombarde, twee regels hoog.

26 Achter 'vernoy' staat een verticaal streepje dat is geëxpungeerd. Vermoedelijk begon de kopiist per ongeluk met een letter, maar corrigeerde hij/zij dit onmiddellijk.

27 'Wiltu': de 'W' is een rode lombarde, twee regels hoog.

28 'seden' is achteraf in een kleiner lettertype tussen r. 11-12 toegevoegd, met een invoegteken 'γ' tussen 'dorpers' en 'wils'.

29 'ane': de 'n' is slecht gelukt, en lijkt sterk op een 'u'.

30 'Wiltu': de 'W' is een rode lombarde, twee regels hoog.

31 Deze regel is iets meer naar links geschreven dan de regels die erop volgen. Dit geldt zowel voor de beginletter als de 'a' van 'Macer'.

32 De twee middelste letters van 'wers' zijn moeilijk leesbaar.

33 'MErke': de 'M' is een rode lombarde, één regel hoog maar grotendeels vervaagd. De 'E' staat opmerkelijk

- Beweer oft u mach beweerēn
 hi dunct mi sot die comen siet
- 10 Dongheval *ende* niet en vliet
 Kies.j. *man* die du mach maken [Me II,22]
 Cont dinen *verholene* saken
 bestu oec siec kies enen *man*
 Die best van ersartrien can
- 15 Sone lere so in dinen sin [Me III,1]
 Datter wone wijsheit in
 Die daer sonder leit sijn leuen
 hets qualijc met hem beweeuen
 houti sone na mine lere [Me III,Pb, v. 1-2]
- 20 Doestuut di comter af groet ere

Fragment *Me* biedt de laatste zes verzen van de proloog die in het *Catoen*-complex vaak aan de *Dicta* voorafgaat, de vertaling van I,1; I,2; I,3; I,4; I,5; I,6; I,7; I,8 en I,9 (v. 1-2); en vervolgens na een lacune de vertaling van II,17 (v. 3-4); II,21; I,40; II,Pa; II,Pc; II,Pb; II,Pd; II,24; II,22; III,1; III,Pb (v. 1-2). De volgorde waarin de strofen worden gepresenteerd komt maar ten dele overeen met die van de andere bronnen uit het *Catoen*-complex zoals blijkt uit het overzicht in de bijlage. De minste overeenkomsten vertoont het fragment met de bronnen *C, L, B, P*. Opmerkelijke overeenkomsten in keuze en volgorde van de *Dicta* zijn er met Van Buurens editie *D*. Toch zijn er ook ten opzichte van *D* verschillen: in *D* treft men I,7 aan vóór I,5 en I,6. De volgorde die *Me* hier heeft, komt overeen met de oudere tekstgetuigen *A* en *C*. Verder ontbreekt in *D* I,9, een strofe die wel aanwezig in *A, C* en *B* (in laatstgenoemde tekstgetuige wel enigszins verschoven). In *D* heeft II,Pb zijn oorspronkelijke plaats, terwijl deze tekst in *Me* wordt aangetroffen na II,Pc. Ondanks deze verschillen tussen *Me* en *D* is de overeenkomst groot genoeg om een gemeenschappelijke voorouder te veronderstellen en een hypothese op te stellen over de inhoud van het ontbrekende dubbelblad 3/4. Dat dubbelblad zal met 20 regels per bladzijde 80 verzen hebben geteld, oftewel 19 volledige strofen met vooraan en achteraan twee halve strofen. Afgaande op *D* zou het kunnen gaan om de strofen I,9 (v. 3-4), I,10, I,11, I,12, I,13, I,14, I,16, I,17, I,18, I,20, I,22, I,19, I,23, I,24, I,28, I,29, II,12, I,33; II,6, II,7, II,17 (v. 1-2).

De tekst van de afzonderlijke strofen van *Me* wijkt niet sterk af van de meeste andere bronnen. Afwijkingen in *Me* zijn v. 45 van de proloog: *Dit seiden*, waar de meeste andere bronnen 'toen zei hij' lezen; *Me* II,24, v. 1: *Merke wel wat mach deren*, waar de meeste andere bronnen 'wat je mag deren' lezen; *Me* II,24, v. 3: *hi dunct mi sot*, waar de gewone lezing is: 'hij is zot'; en *Me* III,Pb, v. 2: *Doetstuut di comter af groet ere*, waar in de andere bronnen 'groot' ontbreekt. In I,3, v. 3 leest *Me*, met *A, C, M* en *H*, 'Men zegt', waar *b, B, P, R, D, G, d1-6* het voegwoord 'want' gebruiken. In *Me* I,7, v. 1-2 is de rijmvolgorde *ghedachte / sachte*, net als in *C* en *H*; de andere bronnen – inclusief *D* – hebben de omgekeerde rijmvolgorde; in II,17, v. 3 leest *Me*: *Spaer want saen te glidet*; *D* leest: *Spaer, want saen glidet*; in de andere bronnen is de lezing 'Zo spaar'.

dicht tegen de lombarde en is niet gerubriceerd (vgl. eerdere noot: de 'E' is op dezelfde manier uitgelijnd als de 'a' in 'Macer').

Enkelkatern-handschriften

Br en *Me* zijn fragmenten van kleine boekjes waarin vermoedelijk enkel de *Dietsche Catoen* was opgenomen. Beide boekjes bestonden naar alle waarschijnlijkheid uit slechts één katern (enkelkatern-handschriften). Het papieren dubbelblad *Br* (één kolom, 17 regels per bladzijde) kan het buitenste blad zijn geweest van een katern dat vier of vijf dubbelbladen telde (of moest gaan tellen). Het perkamenten fragment *Me* (één kolom, 20 regels per bladzijde) was het één na binnenste dubbelblad van een katern dat vermoedelijk bestond uit drie dubbelbladen. Een dergelijke opmaak in één katern met op elke bladzijde één kolom is ook te vinden (of te veronderstellen) bij andere tekstgetuigen van de *Dietsche Catoen*, zo heeft vooral Hans Kienhorst benadrukt.³⁴ Bij het opstellen van zijn corpus van perkamenten eenkolomsboekjes met Middelnederlandse rijmteksten had Kienhorst nog geen weet van het papieren fragment *Br* en het perkamenten fragment *Me*, maar de tekstgetuigen *M*, *L* en *b* van de *Dietsche Catoen* bestudeerde hij wel (in de inventaris van Kienhorst gaat het om respectievelijk N34, N28 en N4). *M* is een katern van drie dubbelbladen met 20 regels per bladzijde in een eenvoudige omslag. Het handschriftje is volgens Kienhorst uniek ‘omdat het de enige volledig bewaarde eenkolomscodex met een Middelnederlands rijmwerk is die uit slechts één katern bestaat’.³⁵ Toch moeten er heel wat van dergelijke enkelkatern-handschriften zijn geweest. Kienhorst wijst erop dat ook de fragmenten *b* en *L* (respectievelijk 27 en 18 regels per bladzijde) mogelijk afkomstig zijn uit enkelkatern-handschriften waarin de *Dietsche Catoen* als enige tekst was opgenomen.³⁶ Ter vergelijking verwijst Kienhorst in zijn studie bovendien naar het in Leiden gedrukte fragment *R* (18 regels per bladzijde) dat het middelste dubbelblad van een katern van drie dubbelbladen lijkt te zijn geweest en naar druk *D* dat eveneens een boekje is van één katern (3 dubbelbladen, 20 regels per bladzijde) met enkel de *Dietsche Catoen*.³⁷

Met *Br* en *Me* erbij beschikken we nu al over zeven tekstgetuigen waarin de *Dietsche Catoen* kennelijk op zichzelf stond als korte tekst in een eenkolomsboekje van slechts één katern. De vondst van de handschriftelijke fragmenten van deze rijmende leerboekjes in de Mechelse stadsrekeningen biedt verdere ondersteuning voor de hypothese van Kienhorst dat bij dit type handschrift ‘de omvang van wat bewaard bleef, omgekeerd evenredig is aan de mate van verspreiding’.³⁸ Kienhorst houdt het zelfs voor mogelijk dat dergelijke handschriftjes bedoeld waren voor klassikaal gebruik en daarom met meerdere tegelijk werden geproduceerd. Een vorm van massaproductie is alleszins aantoonbaar in de periode van de boekdrukkunst.³⁹ Dat er in de overlevering veel tekstuele variatie aanwijsbaar is, is evenzeer een aanwijzing voor de grote verspreiding van de *Dietsche Catoen*. Ook in dat opzicht scherpen het vijftiende-eeuwse fragment *Br* en het veertiende-eeuwse *Me* ons beeld aan.

³⁴ Zie o.a. Kienhorst 2005, dl. I, 22.

³⁵ Kienhorst 2005, dl. I, 58; zie verder dl. II, 213–221.

³⁶ Kienhorst 2005, dl. I, 60–61, dl. II, 181–186 en dl. II, 25–31.

³⁷ Kienhorst 2005, dl. II, 181–182, dl. I, 25 en dl. I, 142.

³⁸ Kienhorst 2005, dl. I, 188.

³⁹ Kienhorst 2005, dl. I, 142–144; zie voor het mogelijke gebruik van de *Dietsche Catoen* in het (thuis)onderwijs tevens Van Buuren 1998, 31–32 en Van Oostrom 2013, 118–122.

Summary

Two hitherto unknown fragments of the *Dietsche Catoen*, the Dutch translation of the *Dicta Catonis*, were discovered in the City Archives of Mechelen (AA Comptes Communaux, I, 3) and the National Archives of Belgium in Brussels (Chambre des Comptes 41.234). These fragments were used as padding in parchment covers of fifteenth century Mechelen city accounts. The Mechelen parchment fragment (Me) is dated to the second half of the fourteenth century, the Brussels paper fragment (Br) to about 1430-1440. Both are written in a single column. This article presents an edition of both fragments, supplementing Van Buuren's 1998 edition of all known textual witnesses of the *Dietsche Catoen*. The codicological analysis shows that both fragments are remnants of small single-quire manuscripts, containing only the *Dietsche Catoen*. Notwithstanding that this kind of manuscript probably was very common in the Middle Ages, relatively few have survived.

Adres van de auteur:

KU Leuven, campus Brussel
 Warmoesberg 26
 B-1000 Brussel
 remco.sleiderink@kuleuven.be

Bijlage

Overzicht van alle tekstgetuigen in het *Catoen*-complex, op basis van Van Buuren 1998. De disticha die voorkomen in fragment *Me* zijn vet afgedrukt.

Br: Brussel ca. 1430-1440 fragment	proloog (v. 1-34); [<i>lacune</i>]	[<i>lacune</i>]
Me: Mechelen 2de helft 14de eeuw fragment	[<i>lacune</i>]; proloog (v. 41-46)	I,1-8; I,9 (v. 1-2); [<i>lacune van 80 regels</i>]; II,17 (v. 3-4); II,21; I,40; II,Pa; II,Pc; II,Pb; II,Pd; II,24; II,22; III,1; III,Pb (v. 1-2); [<i>lacune</i>]
D: druk ca. 1500	proloog (46 vss.)	I,1-4; I,7; I,5-6; I,8; I,10-14; I,16-18; I,20; I,22; I,19; I,23-24; I,28-29; II,12; I,33?; II,6-7; II,17; II,21; I,40; II,Pa; II,Pb; II,Pc; II,Pd; II,24; II,22; III,1; III,Pb; III,2; III,3; III,8; III,10; III,14; III,16; III,19; IV,13; IV,16; II,19; III,24; IV,24; III,20; III,13; II,26; II,18; I,27; III,12; zelfstandige strofe (i.p.v. IV,49); epiloog

<p>A: Oudenaarde ca. 1290 fragmentarisch</p>	<p>zes unieke verzen; proloog (v. 1-6); pro- loog (v. 11-12); pro- loog (v. 7-10); proloog (v. 13-18); vier unieke verzen; proloog (v. 19-24); twee unieke verzen; proloog (v. 25-32); vier unieke verzen; proloog (v. 33-46)</p>	<p>I,1-9; I,10 (v. 1-2); I,11-18; zes unieke verzen; I,20-22; I,19; I,36-40; II,Pa; II,Pb, II, Pc; II,Pe; twee unieke verzen; III,1bis; II,1-2; II,4; II,22; II,23; II,24; II,25; II,26 (v. 1); [<i>lacune van 66 regels</i>]; II,12 (v. 4); II,13-14; II,19-21; III,20; III,21; III,21bis; IV,12?; III,22; III,23; III,24; vier unieke verzen; IVpr1?; IV,1 (v. 1-2?); IVpr2?; IV,2-4; III,9; III,16; twee unieke verzen; III,17; IV,9 en III,18; III,21ter; IV,42?; III,19; IV,18; IV,30; vier unieke verzen; IV,31-32; IV,33 en <i>Bouc van seden</i>; IV,34-36; twee unieke verzen; IV,37-38; twee unieke verzen; IV,39 en II,10?; IV,48; zelfstandige strofe (i.p.v. IV,49); epiloog</p>
<p>C: Comburg tussen 1380 en 1425 (hand B: eind 14de eeuw volgens Brinkman & Schen- kel 1997, 45)</p>	<p>geen proloog</p>	<p>I,1-9; I,10-18; I,20-21; I,22; I,19; I,23; I,24; I,26-28; II,13; II,14; II,16; III,14; III,15; III,21ter; III,24; IV,2; IV,6; IV,16; II,31; III,1; III,20-21; III,21bis; III,22-23; IV,37-38; IV,39 en II,10?; IV,40-41; IV,43-48; IV,27- 32; IV,33 en <i>Bouc van seden</i>; IV,34 (maar andere volg- orde dan A); IV,35-36; IV,17-19; II,Pc; II,Pd (v. 1-2); II,Pb (v. 3-4); IV,20; IV,48; zelfstandige strofe (i.p.v. IV,49); epiloog</p>
<p>M: München 14de eeuw (eind 14de eeuw of later volgens Kienhorst 2005, dl. 2, 214)</p>	<p>proloog (46 vss.)</p>	<p>I,1-5; I,8; I,10; I,11-16; I,18; I,20-21; I,19; I,25; IV,41 (v. 3-4); I,26-28; I,31; I,23; I,33?; I,34-35; I,38; I,11 (v. 1-2); I,29 (v. 3-4); I,40; II,Pa; II,Pb (v. 1-2); II,Pd (v. 3-4); II,Pd (v. 1-2); II,Pb (v. 3-4); II,Pe; II,Pc (v. 3-4); II,4 (v. 1-2); II,14 (v. 3-4); II,27-29; II,31; III,2-3; II,12-14; zelfstandige strofe (i.p.v. IV,49); epiloog</p>
<p>L: Leiden na 1350 (15de eeuw volgens Kienhorst 2005, dl. 2, 183) fragment</p>	<p>[<i>lacune</i>]</p>	<p>[<i>lacune</i>]; I, 8 (v. 4); I,27; I,12; I,14-15; I,18; I,21; I,29; I,22; I,19; I,23; I,28; I,37-38; I,33?; II,8; IV,4 (vgl. I,35); I,40; II,6; [<i>lacune</i>]</p>
<p>b: Berlijn ca. 1380 (of 1ste helft 15de eeuw volgens Kienhorst 2005, dl. 2, 27) fragment</p>	<p>[<i>lacune</i>]</p>	<p>[<i>lacune</i>]; I,3-4; I,7; I,5-6; I,8; I,10-11; I,13-19; I,23- 24; I,28-29; I,31; I,33?; II,7; II,17; II,21 (v. 1-3); I,40; II,Pa; II,Pb; II,Pc (v. 1); [<i>lacune</i>]</p>
<p>B: Berlijn 'Jan Phil- lipsz.' ca. 1478</p>	<p>proloog (46 vss.)</p>	<p>I,1-3; I,5-8; I,10; I,9; I,12; I,14; I,40; II,Pe (v. 1-3); I,15 (v. 1-3); I,16-18; I,20-22; I,19; I,23-24; I,27-28; II,13; II,Pa; III,19; II,Pb; II,Pd; II,16; III,14; III,24; IV,2; II,31; III,1; I,33?; I,35; II,19; I,37-38; II,1; III,20; III,23; IV,1; II,2 (v. 1-2); II,12 (v. 3-4); III,12; III,4; III,Pb; II,21; zelfstandige strofe (i.p.v. IV,49); epiloog</p>
<p>P: Parijs; ca. 1493; geïnterpoleerde strofen</p>	<p>geen proloog</p>	<p>I,1-5; I,14; I,16; I,18; I,20-22; I,19; I,24; I,36; I,38-40; II,Pb (v. 1); II,Pd (v. 2-4); II, Pc; II,Pe; II,2; II,6- 8; II,12-13; II,8 (twee keer opgenomen); I,15; I,27; II,21; II,24; II,31; III,2; III,4; III,10; III,12; III,15-16; III,21ter; III,19-21; III,20-21 (beide strofen zijn twee keer opgenomen); III,23-24; I,35 of IV,4</p>

H: Middelburg ca. 1550	proloog (46 vss.)	I,1; I,2 (v. 1-2); I,3 (v. 3-4); I,4; I,12; I,32; I,33?; I,34; I,36-38; I,13-14; I,16-18; I,20-22; I,19; I,23; IV,33 (v. 3-4); IV,37-38; combinatie van II,10 en IV,39?; I,27; I,30; I,7-9; I,10-11; II,25; II,27; II,29; II,31; III,1 (v. 1-2); <i>Bouc van seden</i> (v. 203-204); unieke strofe; III,2; II,8-9; II,12; II,21-22; II,24; I,40; II,Pa; II,Pb (v. 2 ontbreekt); II,Pd; II,4; II,6 (v. 1-2); III,3; II,13; <i>Bouc van seden</i> (v. 723-726); I,39 (v. 1); rijmspreuk <i>Een cort jolyt</i>
R: druk begin 16de eeuw fragment	[lacune]; slot proloog (v. 34-46)	I,1-5; I,8 (v. 1-3); [lacune van ca. 72 regels]; III,16 (v. 2-4); II,21; II,17; II,24; II,26; II,28-29; III,1; III,21; III,21 bis (v. 1); [lacune]
G, d1-d6: drukken	proloog (46 vss.)	I,1-5; I,8; I,12; I,15-16; I,18; I,21-22; I,19; I,23; I,26-27; III,11; IV,4; I,40; II,Pa (v. 2 ontbreekt); II,6-8; II,13; III,16; II,21; II,17; II,24; II,26; II,28-29; III,1; III,21; III, 21 bis; III,22; III,24; zelfstandige strofe (i.p.v. IV,49); epiloog

Bibliografi

- Briquet, C.M., *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques de papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600 I-IV*. Genève [etc.]: Alphonse Picard et fils, 1907.
- Brinkman, Herman, & Janny Schenkel (ed.), *Het Comburgse handschrift. Hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et phil. 2° 22. Band I-II*. Hilversum: Verloren, 1997, Middeleeuwse Verzaamelhandschriften uit de Nederlanden.
- Joosen, H., *Inventaris van de stadsrekeningen van Mechelen (tot 1570)*. Mechelen: Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen, 1988 (Studia et documenta Mechliniensia 3).
- Kienhorst, Hans, *Lering en stichting op klein formaat. Middelnederlandse rijmteksten in eenkolomsboekjes van perkament I-II*. Leuven: Peeters, 2005 (Miscellanea neerlandica 31).
- Klein, Jan Willem, "Het getal zijner jaren is onnaspeurlijk". Een herijking van de dateringen van de handschriften en fragmenten met Middelnederlandse ridderepiek', in: *TNTL III* (1995), 1-23.
- Oostrom, Frits van, *Wêreld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400*. Amsterdam: Bert Bakker, 2013.
- Sleiderink, Remco, 'Op zoek naar Middelnederlandse literatuur in het Mechelen van de veertiende eeuw. Een tussenbalans', in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 114 (2010), 31-54.
- Van Buuren, Fons, *Levenslessen van Cato. Het verhaal van een schoolboek*. Amsterdam: De Buitenkant, 1994.
- Van Buuren, A.M.J., i.s.m. O.S.H. Lie & A.P. Orbán (ed.), *De duytschen Cathoen. Naar de Antwerpse druk van Henrick Eckert van Homberch. Met als bijlage de andere redacties van de vroegst bekende Middelnederlandse vertaling der Dicta Catonis*. Hilversum: Verloren, 1998 (Middelnederlandse tekstedities 5).
- Verheyden, P., 'Mechelse boekbinders in de 14e, 15e en 16e eeuw', in: *Bulletin du Cercle archéologique, littéraire et artistique de Malines* 15 (1905), 265-286.

Inhoud/Contents

W.P. GERRITSEN	<i>Caladrius, een voghel wit</i> <i>Een cultuurhistorisch-ornithologisch antecedentenonderzoek</i>	119
ANNE REYNDERS	<i>Die Rose, de Brabantse vertaling van de Roman de la Rose</i> <i>Heinric van Brussel en zijn vertaling in de proloog en het betoog van de God van Minnen</i>	139
REMCO SLEIDERINK m.m.v. JOS HOUTSMA	Fragmenten van twee eenkolomshandschriften van de <i>Dietsche Catoen</i> , overgeleverd in Mechelse stadsrekeningen	165
	Naar aanleiding van .../Apropos of ...	
SUZAN FOLKERTS	Een mystieke bestseller. De <i>Spieghel der volcomenheit</i> en het literaire belang van de franciscaner observantie <i>Literatuur en observantie. De "Spieghel der volcomenheit" van Hendrik Herp en de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding.</i> ANNA DLABAČOVÁ	178
VERONICA O'MARA	Female spiritual authority <i>Mulieris religiosae: Shaping Female Spiritual Authority in the Medieval and Early Modern Periods.</i> VEERLE FRAETERS & IMKE DE GIER (eds)	180
PIETER MANNAERTS	A fifteenth-century treasure trove of Middle Dutch religious songs <i>Het liederenhandschrift Berlijn 190. Hs. Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz germ. oct. 190.</i> THOM MERTENS & DIEUWKE E. VAN DER POEL (eds)	183